

Wieder an der schönen Orgel

Leidse orgels van nul tot nu

“WIEDER AN DER schönen Orgel”. Zo moet ooit door niemand minder dan Albert Schweitzer, de beroemde medicus en organist, in de eerbiedwaardig oude lessenaar van het Leidse Pieterskerkorgel zijn gekerfd. Een orgel dat zo iemand verleidt tot een dergelijke vorm van graffiti avant la lettre, moet hoe dan ook de moeite waard zijn. Maar dat geldt niet alleen voor het Pieterskerkorgel. Anno 2009 zijn ook diverse andere orgels in de Leidse binnenstad een feest om te beluisteren.

Papierwerk maar ook pijpwerk bewaard gebleven

Zoals in vele Nederlandse steden vormen de stedelijke en kerkelijke archieven een rijke bron van kennis over historische orgels. Opmerkelijk is echter dat in Leiden ook een groot aantal van de instrumenten zelf bewaard bleef. In maar weinig Hollandse steden is zoveel van de rijke orgelgeschiedenis –een periode van ruim vijf eeuwen– daadwerkelijk voor het publiek hoor- en zichtbaar. Niet alleen de befaamde Leidse koorboeken getuigen van de rijke kerkmuziekpraktijk in de Sleutelstad van voor de alteratie. Ook is er belangrijk voor-reformatorisch orgelbezit bewaard gebleven in de drie stadsorgels zelf.

Oude orgelmakers en oud materiaal

Het oudste pijpwerk van het Pieterskerkorgel wordt wel toegeschreven aan de orgelmaker Jacob van Biltsteyn. Daarmee zou dit materiaal uit omstreeks 1446

heel goed het oudst nog klinkende pijpwerk van ons land kunnen zijn. Een groot aantal pijpen bleef ook bewaard van Jan van Covelens, die het Pieterskerkorgel in 1518 herbouwde.

De oudste bestanddelen van het orgel van de Hooglandse Kerk dateren uit omstreeks 1565. Het gaat om delen van de kas en een hoeveelheid pijpwerk. In 1583 moest de maker Peter Janszoon de Swart zijn instrument herstellen, nadat het eerder door beeldenstormers was beschadigd. Een halve eeuw daarna verschijnen de orgelmakers Galtus en Germer van Hagerbeerten tonele. Waarschijnlijk in samenhang met de invoering van de orgelbegeleiding van het calvinistische psalmgezing in 1636 herbouwen zij de orgels van de Hooglandse en de Pieterskerk tot de verschijningsvorm zoals die vandaag de dag in hoofdzaak nog aanwezig is. In de Hooglandse Kerk werd in de jaren 1637-1638 het bestaande zesvoets instrument uitgebreid, onder meer door toevoeging van de laagste drie tonen C, D en E.

Het Maarschalkerweerd-orgel uit 1877 van de Hartebrugkerk, geplaatst in een kas die waarschijnlijk van de hand is van de Utrechtse beeldhouwer Willem Mengelberg.

Foto: Bart van Buitenen

Hiermee ontstond een achtoets orgel met bovenwerk, waartoe ook de bestaande orgelkas op geraffineerde wijze werd vergroot en van een goeddeels nieuwe ornamentiek werd voorzien.

Nog grootschaliger was de herbouw van het Pieterskerkorgel in de jaren 1637-1643 tot een vierentwintigvoets instrument. Vader en zoon Hagerbeer hergebruikten hiervoor het reeds genoemde oude pijpwerk, alsmede een rugwerkkas die Jacobsz. van Lin in 1626, nauwelijks tien jaar eerder had gemaakt. Pijpwerk van Van Lin werd kennelijk niet hergebruikt. Van dit vierentwintigvoets instrument zijn onder meer de windladen van rug- en bovenwerk nog steeds aanwezig. De classicistische hoofdwerkkas werd waarschijnlijk ontworpen door stadsarchitect Arent van 's Gravensande.

De vrijwel gelijktijdig naar ontwerp van Van 's Gravensande gebouwde Marekerk werd eerst in 1733 door de orgelmaker Rudolph Garrels van een orgel voorzien. Garrels maakte daarvoor gebruik van een klein orgel uit de Pieterskerk, dat wordt toegeschreven aan Jan van Covelens en in 1629 door Jan Jacobsz. van Lin werd verbouwd.

Psalmbegeleiding en publieke orgelbespelingen

De verdere wijzigingen aan de Leidse stadsorgels in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw hingen vermoedelijk merendeels samen met het veranderende orgelgebruik ten dienste van de begeleiding van het psalmgezag. Na het overlijden van Germer van Hagerbeer werd het onderhoud van de stadsorgels in 1679 toevertrouwd aan de orgelmakers Roelof Barentsz en diens zoon Johannes Duyschot. In 1690 wijzigde Duyschot onder meer de samenstelling van de rugwerkmixtuur in de Pieterskerk. In de Hooglandse Kerk voegde hij in 1702 de vier hoogste tonen gis en b t/m c toe. Ook werd daar in 1717 de samenstelling van Mixtuur en Scherp verlaagd en een nieuw Cornetregister geplaatst. Duyschot voegde in 1691 het nog steeds aanwezige Vox Humanaregister toe aan het Pieterskerkorgel. Dit zal wel eerder verband gehouden hebben met de publieke orgelbespelingen op wekdagen dan met de orgelbegeleiding tijdens de erediensten.

Johannes Duyschot vestigde zich in 1711 definitief te

Leiden, ten huize van zijn zoon Andries. Johannes overleed in 1725 en werd begraven aan de westzijde van het noordertransept van de Hooglandse Kerk. De bijbehorende familiepapieren bleven bewaard in het weeskamerarchief en bieden een haast al te intieme blik in het persoonlijk leven van een van Nederlands belangrijkste orgelmakers.

Opstel van eenige goederen die in ons huis sijn namentlijk het orgeltie met sijn blasbalken dat in ons voorhuijs staet, de oude pijpen te samen gekost tot Delft, al het oude loot so als het op de solder ligt dat van verschijden orgelties is overgebleven

al het gereetschap daer wij meede gewerckt hebben om orgels te maaken geen uijtgesondert en also Andries veel gereetschap heeft angekost so sal het niet meer als bilik weesen dat het gereetschap Andries in eigendom alles toekompt

ook eenigh overgebleeven werkhoutt van wagenschodt en andere klijnigheden meer dat an ons werk hoort

alle deese bovegenoemde goederen sullen mijn soon Andries alleen toe behooren sonder an imant reekenschap te doen dit bovenstaende is met mijn eigen hant geschreven en onder teekent 1724 den 30 mej en als ick Johannes Duyschodt ben overleeden hoort het Andries alles toe.

Johannes Duyschodt

De Duyschot-traditie

Na een eenmalig Leids optreden van de beroemde orgelmaker Christian Müller – die onder meer in de Hooglandse Kerk in 1722 nieuwe handklavieren aanbracht – kwam het onderhoud van de stadsorgels in 1723 in handen van Rudolph Garrels, die zoals eerder vermeld het vroegere kleine orgel van de Pieterskerk

op stek van Duynge ~~in~~ door die je ont
kijft sijn karmutlyk het orgelt is met sijn
glas bakken dat je ont voor sijn stad,
de oude pijpen te samen ghot tot delft,
al het oude loot so als het op de soldor ligt
dat van vorseijden orgelt is overgebleven

al het gersotfchap dade wij middes gervecht
hebben om orgelt te maaken geen hiet gevonden
en alsoe andrijs vrygswotfchap heeft an ghot
so sal het niet meer als blykt weese dat het
gswotfchap andrijs je sijere dan allen tot kompt
ook Duynge ~~lijft~~ overgebleven noch houdt van
watgen sjoet en anders klijngedden meer dat
an ont werk voort

alle dese bevoegende goederen sulken mijn sove
andrijs allen tot behoore fonder an jmant
rekenen sjoet te doen
dit bevestigende is met mijn sijere hant
gesegeerd en onder teken 1724 den 30 mei
en als ick Johannot Duyschot ben overleden
voort het andrijs allen tot,

Johannot Duyschot

in 1733 integreerde in een nieuw orgel voor de Marekerk. Vanaf 1743 werd de Leidse orgelmaker Pieter Assendelft verantwoordelijk voor het onderhoud van de stadsorgels. Na het overlijden van Andries Duyschot zette deze de Duyschot-traditie voort.

In 1749 herbouwde Pieter Assendelft het orgel van de Vrouwenkerk, die in gebruik was bij de Waalse gemeente. Dit eenklaviersinstrument, dat drie jaar eerder was geleverd door Gerard Stevens, was naar het oordeel van de keurmeesters Garrels en Groneman een wat buitenissig instrument. Het tweeklaviersorgel dat Assendelft ervan maakte, zal ongetwijfeld meer hebben aangesloten bij de lokale gewoonten en verwachtingen. In de Pieterskerk plaatste Pieter in 1744

een nieuw Cornetregister in het rugwerk, terwijl zijn zonen Johannes en Samuel in 1774 Hagerbeers excessieve manuaalomvang vanaf contra F moeten hebben 'genormaliseerd'. In de Hooglandse Kerk werden in 1767 hoogstwaarschijnlijk eveneens door Assendelft de laagste tonen Fis en Gis toegevoegd, ook moeten de windladen zijn vernieuwd. Een opmerkelijk archaisierend instrument leverde Andries Wolfferts in 1790 aan de Evangelisch-Lutherse gemeente. Via zijn leermeester Jacobus Robbers stond ook deze Rotterdamse orgelmaker nog in de Duyschot-traditie. Zijn Leidse instrument bevat nog belangrijke bestanddelen en kasfragmenten van een vorig orgel dat in 1673 door de lutheranen werd aangekocht van de Haarlemse schut-

Het uitbundige rococo-front van het orgel in de Lokhorstkerk.
Foto: Bart van Buitenen

terijkapitein Adam van Heteren en in dat jaar werd gerenoveerd door Roelof Barent Duyschot, gevolgd door een renovatie in 1769 door de gebroeders Assendelft.

De katholieke schuilkerken en hun orgels

Na de alteratie van 1572 werden de katholieken genoodzaakt tot een min of meer ondergronds voortbestaan. Van acht schuilkerken bezit het regionaal archief nog een aantal plattegronden met opstanden, die in de jaren 1745-1747 werden vervaardigd door stadstimmerman Pieter van Drongen. Ook de orgels zijn op deze plattegronden in- dan wel bijgetekend. Uit deze afbeeldingen blijkt dat twee van deze schuilkerkorgels hoogstwaarschijnlijk gebouwd werden door Pieter Assendelft, dan wel door zijn zonen Johannes en Samuel. Eén van de afgebeelde instrumenten – waarvan ook nog een afzonderlijke fronttekening bewaard bleef – moet gezien de stijlkenmerken zijn gemaakt door de uit het Oostenrijkse Graz afkomstige orgelmaker Johannes Mitterreither, welke zich in 1769 vanuit Gouda in Leiden vestigde. Mitterreithers eerste Leidse werk aan een van de belangrijkste schuilkerkorgels bleef grotendeels bewaard. Het betreft de renovatie en uitbreiding in 1769 van het orgel van de schuilkerk aan de Appelmart. In dit instrument van een van de orgelmakers Duyschot was overigens het pijpwerk van een nog ouder zeventiende-eeuws instrument opgenomen. Bij gelegenheid van de recente restauratie kon dit oudste materiaal worden toegeschreven aan de orgelmaker Hans Wolff Schonat. Na de beruchte ramp met het kruitschip in 1807 werd het instrument in 1809 in een nieuwe kas naar ontwerp van de Bredase orgelmaker Antonie Christianen geplaatst in de onder architect Giudici tot Lodewijkskerk verbouwde saaihal.

Het meest exotische onder de Leidse orgels

Tezamen met beeldhouwer Johannes Schaddé leverde Mitterreither in 1774 het meest exotische onder de Leidse orgels: het instrument van de doopsgezinde Lokhorstkerk met zijn uitbundige rococo-front. In 1807 werd dit instrument herbouwd en met een bescheiden bovenwerk uitgebreid door de Leeuwarder orgelmaker Lambertus van Dam. Van Dams vroegere compagnon Rijk van Arkel verrichtte vrijwel gelijktijdig diverse werkzaamheden in de naburige Pieterskerk. Hij ondernam onder meer een uitbreiding van de

De classicistische hoofdwerkkas van het Pieterskerkorgel, waarschijnlijk ontworpen door stadsarchitect Arent van 's Gravensande.
Foto: Bart van Buitenen

manuaalomvang van hoofd- en bovenwerk naar boven toe. Ook moeten bij deze gelegenheid de orgelluiken zijn verwijderd. Van Dam en Van Arkel werkten waarschijnlijk eerder bij de orgelmaker Hendrik Hermanus Hess, die vanaf 1781 tot zijn overlijden in 1794 de Leidse stadsorgels onderhield. In 1782 moet Hess een grote hoeveelheid pijpwerk in het Marekerkorgel hebben vervangen. Ook moet hij de orgels van de Hooglandse en de Pieterskerk van nieuwe manuaalkoppelingen hebben voorzien. Van Arkel plaatste in 1819 het orgel van de Vrouwekerk over naar het huidige kerkgebouw van de Waalse gemeente, de vroegere Gasthuiskapel aan de Breestraat. Het instrument werd in 1845 gerenoveerd door de Utrechtse firma Bätz & Co. Hierbij werd onder meer de klaviatuur aangebracht die nu nog steeds in gebruik is. In 1855 leverde Bätz' vroegere compagnon C.G.F. Witte een nieuw orgel aan de remonstrantse gemeente. Het ging in de jaren zeventig van de vorige eeuw grotendeels verloren.

Aan het opmerkelijke orgelfront in de Waalse Kerk is af te lezen dat het instrument zich oorspronkelijk in de veel grotere Vrouwenkerk bevond.

Foto: Bart van Buitenen

De negentiende eeuw

Samenhangend met het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie werden diverse oude schuilkerken vervangen door meer representatieve kerkgebouwen, veelal inclusief nieuwe orgels. De kerk van de H. Maria ten Hemelopneming kreeg in 1859 een instrument van de Bossche orgelmaker J.J. Vollebregt; helaas bleven elders slechts fragmenten bewaard. De Petruskerk had aanvankelijk een instrument van François Bernard Loret uit 1842. Dit werd in 1885 vervangen door een opmerkelijk instrument van de gebroeders Franssen, met een front geënt op het beroemde Cavallé Coll-orgel van de Parijse Madeleine. Helaas verbrandde dit instrument in 1933. Vrij goed bewaard bleef daarentegen het Maarschalkerveerd-orgel uit 1877 van de Hartebrugkerk, geplaatst in een kas waarschijnlijk van

de hand van de Utrechtse beeldhouwer Willem Mengelberg.

Een grootschalige herbouw van het Pieterskerkorgel – inclusief een nieuwe klaviatuur en nieuwe windladen voor hoofdwerk en pedaal – werd in 1842 opgedragen aan de Groninger orgelmaker Hendrik Berends en in latere instantie aan diens broer Gerhard Willem Lohman. Hendrik Berends, die van 1842 tot aan zijn overlijden in 1854 in Leiden gevestigd was, leverde bovendien een aantal fraaie dorpsorgels aan kerken in de omgeving van de stad. Lohmans werk in de Pieterskerk werd bij de laatste restauratie weer grotendeels ongedaan gemaakt. Een door de Weduwe Lohman & Co. geleverd orgel van de Christelijk-Gereformeerde Kerk aan de Hooigracht ging verloren. Bewaard bleef daarentegen een orgelfront uit 1864, dat moet zijn geleverd voor een bestaand instrument in de tegenwoordige Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt aan de Herengracht.

Oude instrumenten in gemoderniseerde vorm

Vervolgens komen de stadsorgels onder de hoede van Johannes Schaaffelt – de vroegere meesterknecht van Lohman – en later zijn opvolger Petrus Cornelis Bik. Hun veelal ingrijpende werkzaamheden, waaronder de complete pneumatisering inclusief nieuwe windladen van het orgel in de Marekerk door Bik in 1925, behelsden andermaal grondige wijzigingen van het oorspronkelijke concept van de stadsorgels. Anderzijds leidden deze modernisering er wel toe dat de instrumenten gehandhaafd bleven. Dit in tegenstelling tot zoveel andere Hollandse steden, waar de oude instrumenten vaak geheel vervangen werden.

Dat men zich ook in de negentiende eeuw van de eigen waarde van oude orgels bewust was blijkt uit het werk van Jan van Gelder, oud-medewerker van Johannes Schaaffelt, die in 1874 een orgelmakerij vestigde aan de Leidse Apothekersdijk. Mogelijk in samenwerking met de architect H.J. Jesse voorzag Van Gelder een aantal van zijn orgels met bekronende paviljoens, die herinneren aan de zeventiende-eeuwse exemplaren in de Hooglandse Kerk.

Restauratie en rehabilitatie

In 1903 begon Gerrit van Leeuwen – eerder medewerker van Van Gelder – een van de meest beeldbepalende Nederlandse orgelmakerijen van de twintigste

eeuw. Het bedrijf verrichtte in de jaren 1944-1946 een grondige restauratie van het Pieterskerkorgel. De definitieve rehabilitatie van de Leidse stadsorgels werd echter door orgelmakers van buitenaf uitgevoerd. Dirk Andries Flentrop herbouwde het Garrels-orgel van de Marekerk in 1966, ook leverde hij een opmerkelijk instrument aan de Stadsgehoorzaal. In 1987 restaureerde de firma Flentrop het Stevens-/Assendelft-orgel van de Waalse Kerk. Bovendien plaatste het bedrijf in 1998 een nieuw instrument in het Academiegebouw, met gebruikmaking van zeventiende-eeuwse luiken. In 1999 reconstrueerde Flentrop het Mitterreither-/Van Dam-orgel van de Lokhorstkerk naar de situatie 1809. Een hoogtepunt in de twintigste eeuw vormde de restauratie/reconstructie van het orgel in de Hooglandse Kerk door de Noord-Duitse orgelmaker Jürgen Ahrend in 1980. Verschueren Orgelbouw voltooide in 1998 een reconstructie van het Pieterskerkorgel naar de toestand Van Hagerbeer, met behoud van enkele waardevolle registers van Johannes Duyschot en Pieter Assendelft. In later instantie werd ook het uiterlijk hersteld door middel van reconstructie van de verdwenen orgelluiken.

De eenentwintigste eeuw: “Wieder an der schönen Orgel”

In 2006 voltooide orgelmakerij Reil de restauratie van het orgel van de Lodewijkskerk. Het werd onder meer uitgebreid met een curieus speeltafelpositief omwille van het liturgisch gebruik. Het instrument keerde weer terug naar zijn oude plaats in de kas van 1809, nadat het bijna vijftig jaar lang aan de andere zijde van de kerk achter een ander historisch front had gestaan. Anno 2009 kan worden uitgezien naar de voltooiing van het Marekerkorgel dat sinds november 2008 wordt geresatureerd.

Deze recente restauraties en de vele historische werkzaamheden die werden ondernomen door generaties van orgelmakers, hebben het bestand aan Leidse stadsorgels gemaakt tot wat het nu is: een rijk en veelzijdig bezit waar we meer dan trots op kunnen zijn. Zoals Albert Schweitzer al aangaf: de Leidse orgels zijn het waard om voor terug te komen.

Bart van Buitenen

Zicht op het nieuwe speeltafelpositief
in de Lodewijkskerk.
Foto: Gerco Schaap

